

ΜΑΧΑΛΑΔΕΣ ΚΙ ΕΝΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Επιμέλεια: Φαίδων Βάρνας, Α

Οι πρώτοι οικοδομικοί κανονισμοί που θεσπίστηκαν στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη έκαναν σαφή διαχωρισμό ανάμεσα σε μουσουλμάνους και ραγιάδες. Χρειάστηκε να φτάσουμε στον 19ο αιώνα για να επέλθει η εξίσωση – αλλά και για να μπορέσει η πόλη να αναπτυχθεί εκτός τειχών. Η οικοδομική αναρχία που επικράτησε στη Θεσσαλονίκη μετά την κατάκτηση από τους Τούρκους και τη σχεδόν παντελή έλλειψη οργάνωσης και ελέγχου λόγω της επικρατούσας κατάστασης, ανάγκασε τους κατακτητές στη λήψη ορισμένων μέτρων και κανόνων που θα συντελούσαν στην εκτόνωση της κρίσης.

Έτσι, το 1559 εκδόθηκε ένα σουλτανικό φερμάνι με ευρύτερη ισχύ, το οποίο καθόριζε ότι «οι ραγιάδες δεν επιτρέπονταν να κτίσουν τα σπίτια τους πιο ψηλά από εννέα πήχεις (5,16 μέτρα) ενώ τα σπίτια των μουσουλμάνων μπορούσαν να έχουν ύψος έως δώδεκα πήχεις (7,65 μέτρα)». Είναι αυτονόητο πως μία τόσο δυναμική παρέμβαση του κράτους στην οικοδομική δραστηριότητα είχε άμεσες επιπτώσεις στη φυσιογνωμία της μακεδονικής πρωτεύουσας, η οποία είχε μικτό πληθυσμό, παρόλο που τελικά οι ομόθρησκοι οργανώθηκαν σε συνοικίες. Έτσι, δε θα πρέπει να ξενίζει το γεγονός ότι ο Εβλιγιά Τσελεμπί, Τούρκος περιηγητής, θαυμάζει κάποια ψηλά πετρόκτιστα σπίτια στις τουρκογειτονιές της Θεσσαλονίκης, ενώ σημειώνει ότι οι κατοικίες των υπόδουλων Ελλήνων και Εβραίων είναι χαμόσπιτα.

Πέρα όμως από τη διαφορετική μεταχείριση των υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ότι αφορά τα επιτρεπόμενα ύψη, οι μουσουλμάνοι είχαν πρόσθετα προνόμια να βάφουν τα σπίτια τους εξωτερικά με κόκκινο χρώμα. Έτσι, ο Α. Pisani μας πληροφορεί πως στα τέλη του 18ου αιώνα «τα τουρκικά σπίτια της πόλης είναι βαμμένα με κόκκινο χρώμα» και ότι «το κάτω μέρος είναι μαύρο» ενώ κάτω από τις στέγες υπάρχουν ρητά του Κορανίου.

■ Το πρόβλημα με τους εξώστες

Οι οικοδομικοί περιορισμοί, οι οποίοι ισχύουν άνισα για τους συμπολίτες της Θεσσαλονίκης, φαίνεται πως κράτησαν περίπου 300 χρόνια. Τυπικά καταργήθηκαν με τη διακήρυξη του «Χάπτι Χουμαγιούν» (1856) και ουσιαστικά με έναν οικοδομικό κανονισμό που δημοσιεύτηκε πρώτα στην επίσημη γλώσσα της Αυτοκρατορίας και αργότερα στην ελληνική.

Το φερμάνι που καθήλωσε τα ύψη των σπιτιών στους εννέα πήχεις για τους χριστιανούς δεν έφερε ασφαλώς κάποια αναστάτωση ούτε στα ισνάφια (συντεχνίες μαστόρων) ούτε και στο χαρακτήρα της αστικής αρχιτεκτονικής. Όπως είναι γνωστό, οι Οθωμανοί διατήρησαν πολλές από τις διοικητικές δομές των Βυζαντινών.

Βασική πηγή νομοθετικών ρυθμίσεων για τους υπόδουλους υπήρξε η Εξάβιβλος του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου, στο δεύτερο βιβλίο της οποίας περιέχονται τα σχετικά με τα θέματα των οικοδομών. Αποσπάσματα από την Εξάβιβλο που αναφέρονται σε οικοδομικές διατάξεις απαντά κανείς και σε μεταγενέστερους κώδικες εννοιακών εκκλησιών. Ωστόσο, κάποιες από τις οικοδομικές διατάξεις της Εξάβιβλου έπεφταν σε αχρηστία, δεδομένου ότι έρχονταν σε αντίθεση με το φερμάνι του 1559. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η διάταξη για τους κλειστούς εξώστες («σαχνισιά σελάρια» πλάτους 1,40 μέτρων) οι οποίοι σύμφωνα με τη Βυζαντινή νομοθεσία όφειλαν να αφήνουν

ελεύθερο ύψος από το οδόστρωμα τουλάχιστον 15 πόδια (4,7 μέτρα) ενώ το συνολικό ύψος του κτιρίου – σύμφωνα με το φερμάνι – δεν επιτρεπόταν να ξεπερνά τους εννέα πήχεις (5,76 μέτρα).

Οι τεχνίτες εκείνης της εποχής βρίσκονταν σε ένα πραγματικό δίλημμα: να περιορίσουν το ελεύθερο ύψος του εξώστου ή να το παραλείψουν. Τελικά, φαίνεται πως επικράτησε το πρώτο, μία και η τουρκική νομοθεσία δεν έβαζε περιορισμούς ως προς το ύψος των σαχνισιών, τουλάχιστον ως το 1864, τη χρονιά δηλαδή που – σύμφωνα με έναν καινούργιο οικοδομικό κανονισμό – οι υπήκοοι μπορούν να χτίσουν με εννιάς προδιαγραφές, οι οποίες ορίζονται λεπτομερειακά. Έτσι, μετά το 1864 οι ραγιάδες χτίζουν ψηλά κτίρια με δύο κυρίως ορόφους, μεγάλωνει το ελεύθερο ύψος των εξωστών και μπορούν ακόμη να δηλώσουν το θρήσκευμά τους σε προσόψεις με χριστιανικά σύμβολα.

■ Εκκλησίες και καμπαναριά

Οι Οθωμανοί είχαν θεσπίσει ακόμη πιο αυστηρούς περιορισμούς για τα θρησκευτικά κτίρια των αλλόθρησκων. Σε οικισμούς με αυξημένο μουσουλμανικό πληθυσμό, η θεμελίωση καινούργιας εκκλησίας αποτελούσε ύβρη προς τους κατακτητές. Η Υψηλή Πύλη ήταν ιδιαίτερα ευαίσθητη προς αυτό το θέμα και επαγρυπνούσε με προσοχή, ωστόσο μαρτυρούνται καταγγελίες για υπερβάσεις των όρων δόμησης. Από το 1829 με τη συνθήκη της Αλεξανδρούπολης και κυρίως με τις εγγυήσεις που είχε δώσει ο Σουλτάνος στους Χριστιανούς με το φερμάνι «Χάπτι Σερίφ» φαίνεται πως οι αυστηροί περιορισμοί που αφορούσαν τα ύψη και την έκταση του κτιρίου είχαν αρχίσει να χαλαρώνουν. Είναι πιθανόν μέσα σ' αυτή την εποχή να χτίστηκε η εκκλησία που υπήρχε στη θέση της Παναγίας Δεξιάς, η οποία ήταν σχετικά ψηλότερη από τις άλλες που χρονολογούνται στα πρώτα τέταρτα του 19ου αιώνα. Η δεκαπενταετία που μεσολάβησε ανάμεσα στο «Χάπτι Σερίφ» (1839) και το «Χάπτι Χουμαγιούν» (1856) αποτελεί τη μεγαλύτερη τομή στην ιστορία της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής. Έτσι, μετά το 1856 οι Χριστιανοί είχαν δικαίωμα να χτίζουν εκκλησίες και εκεί όπου δεν υπήρχαν παλιότερα πυρήνες. Το σημαντικότερο όμως ήταν πως ο νόμος έδινε το δικαίωμα να υψώνονται καμπαναριά ακόμη και σε οικισμούς όπου κατοικούσαν μουσουλμάνοι.

■ Από τους μαχαλάδες στις ενορίες

Η οικοδομική γραμμή στους δρόμους της πόλης προέκυπτε κάπως ελεύθερα. Οι ενδιαφερόμενοι είχαν δικαίωμα να χτίζουν τα σπίτια τους στα όρια του οικοπέδου με την προϋπόθεση της πειθαρχίας σε βασικούς οικοδομικούς περιορισμούς που ισχύαν εθιμοτυπικά ανάμεσα στους κατοίκους. Έτσι, διατηρήθηκε η βυζαντινή παράδοση με τις μειώσεις και τις διευρύνσεις κατά μήκος των δρόμων και με εξαιρετική ποικιλία στην εναλλαγή κλειστών και υπαίθριων χώρων. Μεγάλη και αποφασιστική τομή στο χαρακτήρα των οδικών δικτύων μέσα στα αστικά κέντρα δημιουργήθηκε μετά το 1864, με την εφαρμογή του νόμου «περί εξισώσεως των οδών». Το πρώτο άρθρο προέβλεπε κατηγορίες δρόμων ανάλογα με τα πλάτη τους, τα οποία όφειλαν να τηρούν αυστηρά οι αρχιτέκτονες κάθε φορά που έκτιζαν καινούργια σπίτια. Η εφαρμογή του νόμου είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της θέας για τα καινούργια σπίτια, αφού υποχωρούσαν της παλιάς οικοδομικής γραμμής που καθόριζαν τις τουρκογειτονιές,

τους «μαχαλάδες».

Η λέξη «μαχαλάς» έχει αραβική προέλευση (mahallet) και σε πόλεις του κλασικού Ισλάμ (π.χ. Χαλέπι, Δαμασκός) ανταποκρίνονταν σε απόλυτα καθορισμένες στο χώρο οικιστικές ενότητες. Ο κάθε μαχαλάς ήταν συνήθως οργανωμένος γύρω από το τζαμί και εποπτεύονταν από τους εκπροσώπους της πολιτικής εξουσίας. Οι διάφοροι μαχαλάδες φαίνεται πως ήταν λειτουργικά «εμπλουτισμένοι». Αυτό σημαίνει ότι δεν έχουμε αποκλειστικά αμιγείς περιοχές κατοικίας, αλλά εμφανίζονται περιπτώσεις όπου συνδυάζεται σπίτι με γειτονικό μαγαζί ή εργαστήριο. Σταδιακά ο μαχαλάς αρχίζει να εξασθενίζει μετά την απελευθέρωση για να εξαφανιστεί εντελώς και τη θέση τους καταλαμβάνουν οι «ενορίες», χωρίς βέβαια τούτο να σημαίνει ότι και στην τουρκοκρατούμενη Θεσσαλονίκη δεν υπήρχαν ενορίες. Όπως και στους μαχαλάδες, έτσι και στις ενορίες η κοινωνική ζωή είναι τώρα οργανωμένη γύρω από τους ναούς. Η εκκλησία συνήθως δανείζει και το όνομά της στην αντίστοιχη εννορία (π.χ. εννορία Παναγούδας, εννορία Αχειροποιήτου κτλ).

■ Επέκταση του οικιστικού πυρήνα

Πρόθεση της Υψηλής Πύλης ήταν η δημιουργία σε κάθε πόλη τουλάχιστον ενός κεντρικού άξονα σύμφωνα με τα ευρωπαϊκά πρότυπα. Ωστόσο, παρά τις συνδυασμένες προσπάθειες των αρχών για νεοτερμικές αλλαγές, ο εξωραϊσμός της πόλης δεν ήταν απλό θέμα. Οι νέες πολεοδομικές αντιλήψεις δύσκολα μπορούσαν να εφαρμοστούν χωρίς κοινωνικό και οικονομικό κόστος. Διέξοδο στο πρόβλημα έδωσε η επέκταση της πόλης έξω από τα τείχη, όπου μπορούσε να αναπτυχθεί ελεύθερα. Πιστεύεται ότι οι πρώτες κατοικίες έξω από τα όρια της παλιάς Θεσσαλονίκης κτίστηκαν αμέσως μετά τη κατεδάφιση των τειχών. Ωστόσο, στα δυτικά και ανατολικά τμήματα κάτω από την Αγίου Δημητρίου, οι ζώνες κατοικίες δεν ήταν δυνατόν να αναπτυχθούν, δεδομένου ότι υπήρχε η δέσμευση των νεκροταφείων. Δημιουργήθηκαν λοιπόν δορυφορικοί πυρήνες με πλούσιες και άνετες επαύλεις, οι οποίες τελικά πυκνοκατοικήθηκαν και ενοποιήθηκαν με τη παλιά Θεσσαλονίκη (περιοχή «εξωχών» κ.α.)

Έτσι, φτάσαμε στη σημερινή μορφή της πόλης, με την επέκταση του σχεδίου δημιουργήσαμε οικιστικούς πυρήνες που κι αυτοί με τη σειρά τους δημιούργησαν νέες επεκτάσεις. Όμως η συνεχής επέκταση, χωρίς προγραμματισμό και αναγκαία αξιολόγηση, συντελεί στην υποβάθμιση τόσο της ποιότητας ζωής, με τη μετατροπή των χωραφιών σε οικοπέδο, όσο και των ενόικων των πολυκατοικιών, με την έλλειψη της απαραίτητης υποδομής και των περιορισμένων χώρων κατοίκησης και της έλλειψης πρασίνου.

■ Συντεχνίες της πόλης

Κατά την εποχή αυτή που μελετούμε και προσπαθούμε να εμβαθύνουμε, για τα επαγγελματικά σώματα χρησιμοποιούνται οι τουρκικές λέξεις εσνάφ, ισνάφ, ενσάφ. Οι τεχνίτες ονομάζονται εσναφίτες, ενώ τα μέλη του εσναφιού ονομάζονται εσναφιώτες. Επίσης, χρησιμοποιείται η αρχική λέξη ρουφέτ και για τον σύντεχνο η λέξη ρουφετλής. Πληροφορίες σχετικά με τα ονόματα και την οργάνωση των συντεχνιών έχουμε από τα κατάστιχα του Ιερού Ναού Αγίου Αθανασίου της Μονής Βλατάδων, από το φορολογικό κατάλογο Καρναμε του 1525 και από το κατάστιχο προσωπικού φόρου του Οθω-

μανικού κράτους: Μπετελιών 1 Σεπτεμβρίου 1825 των δώδεκα μαχαλάδων της Θεσσαλονίκης.

Μία από τις πολλές συντεχνίες που υπήρχαν στην πόλη ήταν και των μαστόρων που αναπτύσσουν σοβαρή οικοδομική δραστηριότητα. Τα μέλη των ομάδων αυτών κατάγονται από ορεινές και φτωχές συνήθως περιοχές και κάλυπταν όλες τις ειδικότητες που ήταν απαραίτητες για την ολοκλήρωση του έργου. Κατασκεύαζαν τα πάντα: τζαμιά, σπίτια, κρίνες.. Αξιοπρόσεκτη δε ήταν η κινητικότητα τους. Μάστοροι από την περιοχή Κόνιτσας ή από το Ζουιτάνι έρχονταν όχι μόνο στη Θεσσαλονίκη αλλά στο Πήλιο, τη Μικρά Ασία, τη Ρουμανία και αργότερα στην Αίγυπτο. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι εμπειρικοί εκείνοι μάστορες μετακινούμενοι συνεχώς έφθναν να γνωρίζουν την αρχιτεκτονική διαφόρων περιοχών, πλουτίζοντας τις ιδέες και τις γνώσεις τους, τις οποίες αποτύπωναν σε κάθε νέο έργο τους. Η πιο συνηθισμένη περίπτωση στην ανέγερση αρχοντικού ή νοικοκυρόσπιτου ήταν η γενική ανάθεση σ' ένα ενιαίο μπουλούκι, του οποίου τα μέλη έρχονταν χωρίς αρχιτεκτονικό σχέδιο, αλλά με το μεράκι και την αισθητική αντίληψη του πρωτομάστορα. Άλλες συντεχνίες που σήμερα η τεχνολογική ανάπτυξη έχει σβήσει ήταν: αμπατζήδες, δηλαδή κατασκευαστές μάλλινων υφασμάτων από τα οποία γινόταν σακιά, οστραρατζήδες, δηλαδή κατασκευαστές φόδρας, αχτάδες μικροπωλητές, παπλωματάδες, καπετζίδες, κατασκευαστές επανωφοριών, τσαγκάρηδες, ραφτάδες, υπαίθριοι κουρείς κτλ

■ Οργάνωση των συντεχνιών

Συνολικά οι συντεχνίες ήταν περίπου 150. επικεφαλής των μελών της συντεχνίας ήταν οι αρχιτέκτονες (μάστοροι) και ακολουθούσαν οι καλφάδες (απλοί τεχνίτες) και τα τσιράκια (μαθητευόμενοι). Αντιπρόσωπος στη διοίκηση ήταν ο κεχαγιάς που εκλεγόταν από τα μέλη της συντεχνίας και ο διορισμός του επικυρωνόταν από τον καδή (δικαστή). Η έδρα του συμβουλίου της συντεχνίας ονομάζονταν λόντζα. Εκεί συγκεντρώνονταν από τον προεστώτα (τσορμπατζή) και παίρνονταν οι αποφάσεις. Για να γίνει κανείς μέλος της συντεχνίας, έπρεπε να τον προτείνει ο μάστορας. Συνήθως πρότειναν τους γιους ή τους συγγενείς τους κι έτσι οι συντεχνίες είχαν στενό οικογενειακό χαρακτήρα. Τα νέα μέλη αρχίζουν

από τσιράκι, μετά από τρία χρόνια προάγονταν σε τεχνίτες και τέλος σε ειδική τελετή, γινόταν δεκτοί ως μάστορες.

■ Υποχρεώσεις των μελών

Η συντεχνία φρόντιζε για τα κοινά συμφέροντα των μελών της, έλεγχε τη συμπεριφορά και την ηθική τους, μεριμνούσε για τους φτωχούς και τις χήρες. Είχε ακόμη το δικαίωμα να τιμωρεί όσα μέλη παράβαιναν τους κανονισμούς με πρόστιμα, με προσωπική κράτηση, με ραβδισμό και τέλος με αποπομπή του μέλους από τη συντεχνία. Επίσης, είχαν ιδιαίτερη σχέση με την εκκλησία με την οποία συνδέονταν εθιμικά. Η κάθε συντεχνία είχε τον προστάτη της Άγιο, τον οποίο και τιμούσε την ημέρα της γιορτής τους. Έτσι, με τις μικρές και μεγάλες συνεισφορές, τις δεμένες με τα εορταστικά έθιμα, μπόρεσαν πολύ νωρίς οι συντεχνίες να δημιουργήσουν και το πρώτο κοινοτικό σχολείο...

Μπορούμε, ως εκ τούτου, να πούμε με βεβαιότητα ότι οι συντεχνίες υπήρξαν από τις πρώτες αντιδράσεις των κατοίκων της πόλης απέναντι στους Τούρκους κατακτητές και απετέλεσαν την αφετηρία των επαγγελματικών οργανώσεων και αργότερα του συνδικαλιστικού κινήματος των εργαζομένων. Όπως δε σχετικά σχολιάζει ο καθηγητής Βακαλόπουλος: «η κοινωνική αυτή πρόοδος που είχε σαν αφετηρία τις συντεχνίες δεν είναι φαινόμενο άσχετο προς τον αλτρουισμό των παλιών Θεσσαλονικέων, δεν είναι άσχετο με την ιστορία της ελληνικής κοινότητας. Πρέπει να αντικρυσθούν σαν συνέχεια του έργου μιας μακραίωνης κοινωνικής οργάνωσης». ■

